

УДК 502(477):001.32-029:3

А. А. Коробченко

ВНЕСОК ТОВАРИСТВА ДОСЛІДНИКІВ ПРИРОДИ ПРИ ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИРОДИ РІЗНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

У статті аналізується внесок товариства дослідників природи при Харківському університеті в дослідження природи різних регіонів України. Зокрема показана роль учених у розгортанні широкого спектру флористичних, фауністичних, геологічних і географічних досліджень, як на території губернії Харківського навчального округу, так і далеко за його межами. Наголошується на тому, що завдяки плідній діяльності членів товариства були отримані вагомні наукові результати, які сприяли розвитку багатьох галузей вітчизняного природознавства

Ключові слова: товариство дослідників природи при Харківському університеті, природа, природознавство, наукові дослідження, Україна

Останнім часом діяльність наукових товариств, що організовувались в XIX ст. при вітчизняних університетах, викликає підвищений інтерес у науковців і стає предметом їхнього дослідження. Це праці Т. Гармаш, Г. Забуги, В. Калиновського, М. Кононенка, Д. Поштаренка, О. Пилипчук, О. Риженко, С. Рудої, В. Савчука, С. Ткаченко та інших. Подальшого дослідження потребують, на наш погляд, різні аспекти діяльності товариства дослідників природи при Харківському університеті (1869-1930 рр.).

У попередніх працях ми відзначали, що основним завданням, яке стояло перед товариством дослідників природи було сприяння дослідженню природи географічного регіону Півдня Росії, що включав Харківський навчальний округ (Харківську, Воронежську, Курську, Чернігівську, Полтавську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську губернії, область Війська Донського, Крим, Кавказ). Це завдання чітко було прописане у статуті товариства [7]. Найбільший внесок члени даної організації зробили у розвиток ботанічних, зоологічних і геологічних досліджень. Переважно свої дослідження вчені здійснювали в межах Харківської губернії, але з кожним роком географія цих пошуків розширювалась. Кожний регіон володів настільки цінним матеріалом для наукових досліджень, що вчені, яким у другій половині XIX ст. відкрилися широкі можливості щодо вивчення природних багатств рідного краю, за відносно короткий час зуміли зібрати унікальні колекції та підготувати ряд важливих у науковому плані праць.

Велика увага в товаристві приділялась зоологічним дослідженням. Відзначимо, що початок зоологічних досліджень на Україні припадає на період переходу від феодалізму до капіталізму (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Скасування кріпосництва, потреби промисловості, торгівлі та сільського господарства, викликали піднесення досліджень в галузі природничих наук, і, зокрема, зоології. Зоологія на Україні, як і в інших країнах, ще мала описовий характер. Значна частина зоологів поділяла поширені тоді метафізичні, креаціоністські концепції К. Ліннея і Ж. Кюв'є. Лише деякі з зоологів стояли на позиціях трансформізму. Становище провідних вчених було важким. Але 60-і роки XIX ст. стали роками докорінного зламу у розвитку біології. На розвиток зоології на Україні великий вплив мало еволюційне вчення Ч. Дарвіна. Відбулась ломка старих метафізичних, креаціоністських уявлень про тваринний світ, перехід від описової зоологічної науки до науки, що розкриває закони розвитку тваринного світу. Найважливішими керівними напрямками діяльності зоологів України, починаючи з 60-х років XIX ст., були: 1) пізнання фауни України, її складу, умов існування, історії її виникнення і формування, розробка шляхів її освоєння, раціонального перетворення і охорони; 2) вивчення проблем еволюційного вчення, питань філогенії тваринного світу; 3) дослідження питань, пов'язаних з діалектичними взаємовідношеннями форми і функції. [1, с. 3-5]. Серед тих, хто стояв на позиціях дарвінізму, були й члени товариства дослідників природи при Харківському університеті. Це – Г. Арнольд, Б. Баскін, Ю. Лукін, О. Нікольський, І. Поляков, П. Сушкін, Є. Уманський та інші. Вони активно займались розробкою проблем еволюційного вчення.

У другій половині XIX ст. широко розгорнулися фауністичні й зоогеографічні дослідження, що охоплювали різні райони України. Розпочаті дослідження з протозоології. Поряд з розробкою актуальних теоретичних проблем зоологічної науки, спрямованих, в першу чергу, на утвердження еволюційної теорії Ч. Дарвіна і на вивчення фауни, велика увага стала приділятися практичним питанням, а саме ентомології і захисту рослин від шкідників [2].

У "Працях" товариства опубліковано ряд праць з систематики, анатомії, гістології, ембріології, фізіології та біохімії тварин. Кожна з цих робіт стала вагомим внеском у дослідження тваринного світу різних регіонів України, у розвиток таких наук, як гельмінтологія, малакологія, ентомологія, іхтіологія, орнітологія, теріологія. Серед провідних зоологів товариства слід відзначити В. Аверіна, М. Білецького, Ф. Зайцева, П. Іванова, О. Нікольського, С. Переяславцеву, В. Рейнгарда, М. Сомова, П. Степанова, О. Черная, В. Чернявського, В. Ярошевського. Так, з іменем професора Харківського університету, активного члена і першого голови товариства дослідників природи при Харківському університеті О. Черная пов'язаний початок систематичних досліджень фауни Лівобережної України. Він автор перших фауністичних зведень по Харківській губернії та іншим районам Лівобережної України. Об'єктами досліджень О. Черная були губки, черви, зокрема нематоди, комахи, зокрема жуки й метелики, хребетні тварини. Взаємовідношенню

прісноводних, морських і сухопутних тварин присвячена його праця “Тварини прісноводні по відношенню до морських і сухопутних” (1870), надрукована в “Працях” товариства [6].

Особливу увагу члени товариства приділяли птахам. Так, результатом десятирічної праці М. Сомова став капітальний твір “Орнітологічна фауна Харківської губернії” (1897), один з найбільших у цій галузі. Товариство постійно допомагало працівникам сільського господарства. Воно відряджало своїх спеціалістів до тих регіонів країни, де починали поширюватись шкідливі комахи. Величезна заслуга в цьому секретаря товариства В. Ярошевського. Ним підготовлені такі праці, як “Замітка про деякі шкідливі комахи Харківської губернії” (1881), “Про хлібного жука і деяких інших шкідливих комах, які зустрічались в Харківській губернії у 1880 році” (1880), “Матеріали для ентомології Харківської губернії” (1879). У співавторстві з В. Соколовим М. Ярошенко підготував працю “Про зимовий стан личинок хлібного жука (*Anisoplia*) і деяких інших комах” (1881). Дослідженню комах, які наносять шкоду рослинності в тих чи інших районах України приділяв велику увагу і О. Чернай. Цьому присвячені такі роботи, як “Про появу шкідливих комах у квітні 1869 р. в садах, городах і на бурякових плантаціях Сумського повіту” (1869), “Про комах, які роблять значну шкоду рослинності нашого краю” (1870) та інші.

Вагомий внесок у дослідження флори України був зроблений ученими-ботаніками товариства. Серед них: І. Акімфійов, М. Алексенко, В. Арнольдї, Л. Беніке, Л. Волков, К. Горницький, А. Пітра, А. Потєбня, Л. Рейнгард, В. Талієв, Л. Ценковський, В. Чернов, Л. Шкорбатов та інші. Найістотніший внесок був зроблений членами товариства у розвиток альгології та мікології.

В галузі альгології роботи вчених товариства були в основному присвячені вивченню альгофлори водойм найближчих околиць Харкова. Це дослідження М. Алексенка “До флори водоростей Лебединського й частини Сумського повітів Харківської губернії” (1893-1894), Д. Свіренка “Матеріали до флори водоростей Росії. До мікофлори ставків Харківської губернії І. Водорості ставків Харківської міської каналізації” (1918), В. Хмєлевського “Матеріали до флори водоростей Ізюмського повіту Харківської губернії” (1889), А. Янушкевича “Матеріали для альгології Харківської губернії. Водорості групи Лиманських озер Зміївського повіту” (1891) та інших.

Особливу увагу альгологи приділяли Зміївському повітові Харківської губернії. Це – район майбутньої Донецької гідробіологічної станції Харківського університету на річці Сіверський Донець. Цікавою в даному контексті є праця М. Савєнкова “Матеріали до вивчення водної флори р. Донця і деяких його приток у Харківській губернії” (1909). Згідно з даними опублікованих робіт товариства, територія, що охоплювалась флористичними дослідженнями учених-ботаніків товариства, поступово розширювалась. Проводились роботи на сході Харківської губернії, Лебединському і Сумському повітах Харківської губернії, Чернігівській, Катеринославській, Полтавській губерніях, дніпровських плавнях, у Криму. Результатом стали такі роботи, як “Матеріали для альгології Полтавської губернії. І. *Phycochromasea* и *Chlorosporaeae* околиць м. Полтави й частини Полтавського повіту” (1890-1891), “Флора водоростей Дніпровських плавнів і торф’яників в межах Полтавської губернії” (1892-1893) М. Алексенка, “Флора водоростей околиць міста Чугуєва” (1888) Д. Рябїніна та інші.

Поряд з вивченням прісноводних, альгологи досліджували морські водорості Чорного та Азовського морів. Так, отримавши грошову допомогу від товариства, у 1874 р. Л. Рейнгард здійснив експедицію до Криму, на Чорне море. Дослідження здійснювались поблизу Севастополя, а також Місхора, недалеко від Ялти. Це дало можливість добре вивчити альгофлору Чорного моря. Слід також відзначити працю Г. Шперка “Нарис альгологічної фори Чорного моря в систематичному, морфологічному і фізіологічному відношенні” (1869), яка згодом була представлена ним як магістерська робота.

О. Висоцьким вивчались солоні озера. В праці “*Mastigophora* и *Rhizopoda*, знайдені у Вейсовому й Репному озерах. Звіт про екскурсію для дослідження Слов’янських озер в ботанічному відношенні” (1887) крім відомих забарвлених форм джгутикових водоростей учений вказав на виявлені нові для науки таксони. Одночасно з вивченням флористичного складу водоростей різних водойм альгологи провадили і морфолого-систематичні дослідження. Членами товариства було відкрито ряд нових родів і видів водоростей, знайдених у водоймах вищевказаних регіонів.

Альгологічні дослідження успішно продовжувались у товаристві дослідників природи при Харківському університеті такими вченими, як Д. Свіренко, О. Коршиков, Я. Ролл, Л. Шкорбатов, Л. Волков, Н. Морозова-Водяницька, Н. Дєдусенко-Щоголева, А. Прошкіна-Лавренко. Предметом їх досліджень була переважно альгофлора степових річок. Часто альгологи здійснювали подорожі за межі України і вивчали водорості в деяких віддалених регіонах країни та за її межами.

Мікологія та фітопатологія до другої половини XIX ст. розвивались дуже повільно. Правильних, теоретично обґрунтованих і експериментально перевірених знань було накопичено ще дуже мало. Планомірного вивчення флори й систематики грибів, а тим більше планового комплексного дослідження грибних хвороб рослин і розробки заходів боротьби з ними не проводилось, адже не було умов для постановки обстежень, які б охоплювали всю територію. Не дивлячись на це, в Україні вже у другій половині XIX працювали талановиті вчені-мікологи. Серед них були й члени товариства – Л. Беніке, А. Потєбня, В. Черняєв і ряд інших учених. Однак, у той період вирішувались, переважно, окремі, часткові питання мікології і фітопатології: досліджувалась флора грибів різних регіонів, зазвичай невеликих за площею; вивчались деякі аспекти біології тих чи інших збудників рослин. Незважаючи на труднощі, які виникали перед дослідниками, були здійснені значні дослідження в галузі мікології: здійснена розробка теоретичних основ явища плеоморфізму у грибів, створена всесвітньо визнана система недосконалих грибів; застосовані

ентомофільні гриби для боротьби з комахами – шкідниками культурних рослин; зібрані відомості про паразитні гриби, які розвиваються на культурних і диких рослинах [4, с. 186-189].

Одним із основоположників вивчення мікологічної флори України називають В. Черняєва [3]. Мікологічні роботи В. Черняєва поклали початок дослідженням з мікології та фітопатології в Харківському університеті. Найбільш цінною в науковому плані стала праця вченого, присвячена криптогамічній флорі України (1845). В ній описані представники мікологічної флори України, переважно з порядку гастероміцетів. Ця робота для того часу стало взірцем наукових досліджень в галузі мікології. Заслугою вченого стало не лише те, що він описав частину зібраних ним грибів, встановив декілька нових родів і видів гастероміцетів, але й одним із перших на Україні подав графічне зображення (кольорові акварельні малюнки) деяких грибів, тобто увів рисунок як один із методів наукової документації. В. Черняєв започаткував планомірне вивчення мікологічної флори України, популяризував саму ідею необхідності розвитку вітчизняних мікологічних досліджень і надав цим дослідженням оригінальні риси. На жаль, самих мікологічних наукових праць В. Черняєва було надруковано небагато. Т. Страхов вказував, що “Доводиться лише жалкувати, що виключна можливість до себе і постійне прагнення до поповнення й уточнення своїх праць не дали В. Черняєву можливість своєчасно опублікувати результати своїх досліджень” [5, с. 168.] Членом товариства дослідників природи при Харківському університеті В. Черняєв був декілька років, до своєї смерті.

Великою є заслуга А. Потебні, як засновника оригінального напрямку в дослідженні грибів, а саме вивчення плеоморфізму сумчастих грибів або генетичних зв'язків між сумчастими (досконалыми) грибами та їх конідіальними стадіями, що представлені різними недосконалыми грибами – моніліальними, ацервуляльними, сферосидальними. А. Потебня досліджував грибну флору Курської та Харківської губерній (1907). Результати досліджень були покладені в основу його магістерської дисертації. В ній учений обґрунтував теоретичні положення явища плеоморфізму у грибів, а також методичні підходи, що необхідні для вивчення цього явища. Одночасно він був прекрасним флористом і систематиком. Вчений підготував “Нарис флори Кримських солончаків” (1892-1893).

Цікавою для науки є праця Л. Беніке “Перші відомості про флору слизистих грибів Харківської і Курської губерній” (1914), надрукована в “Працях” товариства.

Геологічні дослідження, проведені членами товариства дослідників природи при Харківському університеті, мали надзвичайно велику роль у розвитку вітчизняної геології. Геологічний напрям представлений іменами таких учених, як Н. Борисяк, О. Брію, О. Гуров, Ф. Женжуріст, Л. Карякін, М. Клемм, М. Крендовський, І. Леваковський, П. Пустовітов, П. П'ятницький, К. Родін, К. Савич-Заблоцький, Д. Соболев, Ю. Успенська, О. Федоровський, К. Феофілактів, М. Якобій та ін.

Перші дослідження з геології й мінералогії, надруковані в “Працях” товариства, були здійснені дійсними членами товариства О. Брію та І. Леваковським. Так, О. Брію досліджував залізну руду с. Марковки Старобельського повіту (1869), мармури Старих-Кайдак Катеринославського повіту, кам'яне вугілля с. Новоекономічного Бахмутського повіту, а також дніпровські кристалічні породи. Геологічні екскурсії в Павлоградському повіті Катеринославської губернії здійснював О. Гуров. Ним досліджені викапні рештки донецьких кам'яновугільних осадків, кам'яновугільні родовища донецького кряжу, кристалічні породи Бахмутського, Маріупольського та Бердянського повітів, гідрогеологія Катеринославської, Харківської і Полтавської губерній. Ученим вперше встановлені основні риси стратиграфії і тектоніки Приазовського масиву, залізрудних родовищ Корсак-Могили. В геологічному відношенні вивчав Слов'янські соляні озера.

Вагомий внесок у дослідження рельєфу України, її тектоніки, геоморфології зробив І. Леваковський. Протягом майже двох десятиліть він очолював товариство дослідників природи при Харківському університеті. В “Працях” товариства вчений розмістив численні статті з різних розділів геології. Він досліджував Слов'янські соляні озера, осадки крейдової і наступних за нею формацій на просторі між Дніпром і Волгою, девонські осадки по берегах Сосни й Тіми, утворення Таврійських гір, юрських вапняків, вивчав причини відмінностей у формі схилів річкових долин України.

Учнями І. Леваковського були В. Єфремов, Ф. Женжуріст, М. Крендовський, П. П'ятницький, П. Пустовойтов, К. Родін, М. Якобій та інші. Вони згодом продовжили дослідження краю. Так, П. П'ятницький досліджував береги Дніпра, басейни р. Псла, р. Ворскла, крейдові осадки в лівих притоках Дніпра. Більшість статей вченого опубліковано в “Працях” товариства. М. Крендовський вивчав мікроскопічні вклучення у кварці дніпровських мармурів, описав скам'янілі дерева, зібрані на півдні країни, дослідив Дніпровську дельту, а також Бузький, Дніпровський та інші лимани. Ф. Женжуріст досліджував мікроскопічну будову кам'яного вугілля Донецького басейну. К. Родін вивчав післятретинні утворення в Харківському повіті. П. Пустовойтов склав геологічний опис м. Харкова, з геологічною картою й вертикальними розрізами. В. Єфремов вивчав подібність і відмінність у формі, будові та способі утворення яруг, боліт й річкових долин.

Глибиною та науковою цінністю відзначаються географічні праці вчених товариства. Так, Ю. Морозовим підготовлений ґрунтовний “Гідрографічний нарис Сіверського Донця (з картою Сіверського Донця і Харківської губернії)” (1874). В “Працях” товариства опублікована його наукова розвідка “Кількість атмосферних опадів в м. Харкові” (1879). Клімат м. Куп'янська вивчав П. Іванов. У 1892 р. ним опублікована праця “Про клімат м. Куп'янська”. М. Крендовський досліджував Бузький, Дніпровський та інші лимани у фізико-географічному і зоологічному відношеннях (1884). О. Гуров надрукував працю “Перше артезіанське буріння на підкрейдові води в Харкові” (1886).

Таким чином, кожний із наукових напрямів був гідно представлений ученими товариства дослідників природи при Харківському університеті. Праці науковців, їх розробки та відкриття сприяли дослідженню природи України й розвитку вітчизняного природознавства.

Таким чином, учені-природознавці товариства дослідників природи при Харківському університеті зробили вагомий внесок у дослідження природи різних регіонів України. Ботанічними, зоологічними, геологічними та географічними дослідженнями була охоплена значна територія України. Найбільша увага приділялась ботаніці й зоології. Завдяки натхненній праці науковців вдалося здійснити різнобічні дослідження, важливі як для розвитку науки, так і для практичного освоєння природних багатств України.

Джерела та література

1. Мазурмович Б.Н. Развитие зоологии на Украине / Б.Н.Мазурмович. – Изд-во Киевского университета, 1972. – 229 с.
2. Природознавство в Україні до початку ХХ ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах / Ю. В. Павленко, С.П. Руда, С. А. Хорошева, Ю. О. Храмов. – К. : Видавничий дім "Академперіодика", 2001. – 420 с.
3. Прокудин Ю. Н. Выдающийся русский ботаник XIX столетия В. М. Черняев / Ю. Н. Прокудин. – Харьков : Издательство Харьковского государственного университета имени А. М. Горького, 1953. – 51 с.
4. Развитие биологии на Украине: В 3-х т. – 1984-1985 гг. – Т.1. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции / Отв. ред. Б. Г. Новиков. – К. : Наук. думка. – 1984. – 416 с.
5. Страхов Т. Д. К истории микологии и фитопатологии в Харьковском университете (дооктябрьский период) / Т. Д. Страхов // Труды научно-исследовательского института биологии Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. – С. 161-193.
6. Труды Общества испытателей природы при Харьковском университете. – Харьков, 1869-1930. – 1-55 т.
7. Устав общества испытателей природы при Харьковском университете. – Харьков, 1883. – 6 с.

Korobchenko A. A. Contribution of society of testers of the nature at the Kharkov university in research of the nature of different regions of Ukraine

The contribution of society of testers of the nature at the Kharkov university in research of the nature of different regions of Ukraine is analyzed in article. In particular, the role of scientists in deployment of a wide range of floristic, faunistic, geological and geographical researches as in the territory of provinces of the Kharkov educational district, and it is far beyond its limits is shown. It is emphasized that thanks to fruitful activity of members of society considerable scientific results which promoted development of many branches of domestic natural sciences were received

Key words: *society of testers of the nature at the Kharkov university, the nature, natural sciences, scientific researches, Ukraine*

Коробченко А. А. Вклад общества испытателей природы при Харьковском университете в исследование природы разных регионов Украины

В статье анализируется вклад общества испытателей природы при Харьковском университете в исследование природы разных регионов Украины. В частности, показана роль ученых в разворачивании широкого спектра флористических, фаунистических, геологических и географических исследований, как на территории губерний Харьковского учебного округа, так и далеко за его пределами. Подчеркивается, что благодаря плодотворной деятельности членов общества были получены значительные научные результаты, которые способствовали развитию многих отраслей отечественного естествознания

Ключові слова: *общество испытателей природы при Харьковском университете, природа, естествознание, научные исследования, Украина*